

Розділ 3 ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Юрій Поліщук

ОСВІТА НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ПОЛІ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ

В умовах розбудови Української держави та оформлення її європейського вибору з особливою гостротою постає питання налагодження дружніх, довірливих стосунків з країнами Західної Європи. При цьому особливе місце відводиться Німеччині, авторитет якої в Європі та світі загалом є надзвичайно високим. У минулому між нею та Україною існували тісні контакти. Тому сьогодні надзвичайно актуальним є їхнє всебічне та неупереджене вивчення, ліквідація так званих «білих плям», відмова від певних стереотипів, що склалися в минулому. Особливо це стосується проблем переселення німців на територію України, їхнього політичного, господарського, громадського і культурного життя, взаємин з корінним населенням і т. д.

Потрібно зазначити, що цим проблемам сучасні дослідники приділяли певну увагу¹. Проте переважна більшість цих робіт присвячена історії німецьких колоністів, які мешкали в південних регіонах України. Винятком можуть бути роботи М. Бармака, О. Суліменка, М. Костюка² та деякі інші, в яких досліджується поява німецьких колоністів на Волині, їхнє господарське, культурне, громадське життя.

Проте досліджень, в яких аналізувалися б політико-правові аспекти становлення та розвитку освіти німецьких колоністів на території Правобережної України фактично немає. Тому автор і звертається до цієї проблеми.

Аналіз джерел свідчить, що поява німецьких переселенців в Україні була пов'язана з діяльністю російського царизму, якого зацікавили позитивні наслідки заохочення імміграції в Німеччині та Англії. Уже Петро I у 1702 р. затвердив, адресований до іноземних громадян, що бажали вступити на військову службу в Росії, а також до купців і ремісників, маніфест³. Це фактично

заклало основу майбутньої імміграційної політики Росії, де в середині XVIII ст. склалися необхідні передумови для переселення іноземних колоністів. Величезні степові простори на Півдні і Південному Сході імперії не приносили їй ніякої користі. Кріпосне право не дозволяло селянам вільно пересуватися в пошуках землі, що затримувало освоєння цих територій. Виходячи з цього уряд, Єлизавети Петрівни почав запрошувати сюди іноземних колоністів⁴. Ще активніше цю політику проводила Катерина II, котра 4 грудня 1762 р. підписала маніфест, який закликав усіх бажаючих з Європи, крім євреїв, вільно селитися в Росії. Проте цей документ не дав бажаних результатів, оскільки, крім заклику до переселення, не містив жодних пільг для переселенців. Не були визначені й їхні права. Тому у 1763 р. Катерина II видала маніфест, в якому вони були виписані. Згідно з цим документом усім іноземним переселенцям дозволялося вільно в'їжджати в імперію і селитися там, де вони забажають. При цьому вони отримували значні пільги. Так, їм дозволяли вільно відправляти свої релігійні обряди, будувати церкви і молитовні будинки, мати в них своїх пасторів, їх на 30 років звільняли від будь-яких податків та інше⁵.

У лютому 1764 р. маніфест Катерини II був доповнений Положенням, яке мало скерувати потік іноземних переселенців на незаселені землі⁶.

Такі кроки російського царизму значно активізували переселенський потік в Російську імперію. Частина іноземних колоністів рухалася на Південь через територію Правобережної України, яка в той час перебувала під владою Речі Посполитої, і дехто з них зупинився тут. Першими німецькими поселенцями тут стали послідовники протестантської секти менонітів, яких в Німеччині та Австрії почали переслідувати католицька та лютеранська церкви. На думку П. Чубинського, перших менонітів на Правобережжя запросив Київський воєвода Потоцький, який у 1791 р. поселив 20 менонітських сімей на землях свого маєтку поблизу Махнівки. Ця колонія отримала назву Міхелін. Інший польський магнат — князь Чарторийський поселив кілька менонітських сімей у своєму маєтку у волинському містечку Корець. Наприкінці XVIII ст. невеликі менонітські колонії існували також в Житомирі, поблизу В.-Волинського⁷. Але значних масштабів їхнє переселення на територію краю в цей час ще не набуло.

Ситуація змінилася після його приєднання до складу Російської імперії. Тут було утворено три губернії — Волинську, Київську

і Подільську, які згодом адміністративно об'єднали в Київське генерал-губернаторство. На початку XIX ст. царський уряд в основному поселяв німецьких колоністів на території Київщини. Після 1830 р., коли процес переселення посилювався, їх направляли в Подільську губернію, а з 1840 р. тільки у Волинську. Проте до початку 60-х рр. XIX ст. рух німецьких переселенців на Правобережжя проходив порівняно повільно. До 1860 р. у трьох вищезгаданих губерніях поселилося лише 2443 сім'ї⁸.

Селянська реформа 1861 р. значно активізувала колонізацію цього регіону німецькими переселенцями. Особливо активно цей процес відбувався на Волині.

Переселяючись на ці землі, німецькі колоністи принесли сюди не лише свої знаряддя праці, звичаї, традиції, а й поважне ставлення до освіти. Тому в їхньому житті на новому місці вона і далі займала помітне місце, і це розуміло російське самодержавство, яке прагнуло повністю підпорядкувати собі нових мешканців імперії.

У становленні німецької шкільної освіти в Російській імперії в цілому та у Правобережній Україні, зокрема, та політиці російського царизму щодо неї дослідники виділяють кілька етапів⁹.

Найскладнішим періодом був перший, адже організувати шкільну справу доводилося з нуля. Ситуація ускладнювалася матеріальною скрутою, організаційними негараздами, які відчували колоністи в перші роки свого перебування на території Правобережної України. В цей час вони не мали змоги виділяти значні кошти на відкриття та утримання в колоніях шкіл.

Не допомагала їм у цьому й влада. Хоча в маніфестах російських імператорів, особливо Катерини II, які запрошували німецьких колоністів на територію імперії та регламентували умови їхнього поселення та життя на нових землях, їм дозволялося вільно відправляти свої релігійні обряди, будувати кірхи та молитовні будинки, мати в них своїх пасторів¹⁰. На будівництво релігійних споруд поселенці могли отримувати безвідсоткову позику¹¹.

Ці урядові рішення створювали певні умови для становлення німецької освіти на нових землях, адже кірхи, молитовні будинки досить часто ставали приміщеннями, де проводилося навчання дітей, а проповідники, пастори, кістери, кантори виконували функції вчителів.

Проте виконати надані колоністам обіцянки царизму було досить складно. Адже переселенські партії прибували в імперію неодноразово. Перші німецькі колонії були конфесійно змішаними,

а самовільне переселення колоністів з одного місця на інше не допускалося.

У таких умовах, коли більшість переселенців не могла виділити значні кошти на громадські (освітні) потреби, а місцева влада не хотіла цього робити, переважна більшість колоній не мала окремих шкільних приміщень. Проте велике прагнення колоністів дати своїм дітям освіту спонукало їх шукати вихід із цієї ситуації. Спочатку вони навчали своїх дітей читанню та письму вдома, а наставниками зазвичай були освічені родичі.

Децо краща ситуація була в менонітів, які з самого початку переселення селилися окремими колоніями. У них, як і в лютеран, потреба в освіті була пов'язана з принципами їхнього віросповідання. Так, кожен віруючий повинен був самостійно читати Біблію та інші святі книги, а діти колоністів, як і їхні однолітки в Німеччині, не допускалися до конфірмації (причастя), якщо не могли самостійно прочитати церковний текст. Тому, незважаючи на важкі умови проживання колоністів у перші десятиріччя ХІХ ст., потреба в освіті у них була настільки великою, що поселення вважалося повним лише тоді, коли в його центрі з'являлася школа. Спочатку через скрутне економічне становище це, як правило, було пристосоване приміщення, де вчителювала випадкова особа, яка уміла лише читати та писати. Ось як описує типову колоністську школу учитель Х. Герц з Молочанської менонітської округи Мелітопольського повіту Таврійської губернії: «Для школи обрали будиночок-халупу, маленький і бідний. Найважче було підшукати для школи вчителя. В перші роки колонії не мали спеціально навчених вчителів. Скрута змушувала брати за вчителя кого завгодно, тобто людей, які вміли читати і писати і ні на що інше не були здатні. Іноді в учителі брали інвалідів, які не мали рідні... Іноді — ремісників, столярів, шевців, які в пошуках підробітків бралися і за вчителювання. У такому разі заняття проводилися там, де він міг одночасно займатися й своїм ремеслом.

Дехто з таких шевців-вчителів звільняв у своєму будинку частину столу для занять, а поруч сам шив. По один бік столу сідали хлопчики, по другий — дівчатка. ...Заняття складалося з того, щоб читати Біблію, Катехізіс або абетку, вивчити прочитане напам'ять, а в кінці уроку розповісти це «вчителю». Якщо учень погано вивчав завдання й помилявся, то «вчитель» бив його різкою, ставив його на горох чи вигадував якісь інші покарання.

Якщо не було ремісника чи інваліда, то знаходили стару жінку, до якої водили дітей вчити букви. У першій чверті століття книг було дуже мало і кожен учень ніс до школи ту книгу, яку змогли знайти батьки»¹². Не краща ситуація була і в Правобережній Україні. Лише з часом меноніти і лютерани стали будувати спеціальні приміщення для школи і будинки для вчителів, культурні споруди. Потрібно зазначити, що на перших порах їм у цьому дещо допомагала місцева духовна православна влада. Так, у 1812 р. Волинська духовна консисторія дала наказ Острозькому протоіерею всляко сприяти німцям-колоністам у будівництві молитовних будинків у Луцькому повіті¹³.

Слід зазначити, що усі питання освіти були під контролем керівників релігійних громад, протестантських пасторів, католицьких ксьондзів, менонітських духовних старшин. Тобто, фактично всі школи в колоніях підпорядковувалися відповідним конфесійним організаціям. Релігійні громади колоній на загальних зборах регулярно розглядали питання шкільної освіти, рівень засвоєння у домашньому навчанні релігійних догматів. Місцеві священнослужителі теж дуже часто відвідували школи, слідкували за релігійно-моральним вихованням дітей у ній і в сім'ях. Певний контроль за поведінкою і способом життя вчителів та учнів вели і колоністські старости (шульци).

Аналіз джерел свідчить, що уже на першому етапі існування німецьких шкіл у Правобережній Україні влада намагалася впливати на них. Так, указом від 25 жовтня 1819 р. керівництво школами і нагляд за вчителями покладалися на парафіяльних священників і консисторії того віросповідання, до якого належали мешканці колонії. Останні, врешті-решт, і визначали спрямування і зміст навчального процесу¹⁴.

Потрібно зазначити, що темпи будівництва шкільних споруд у колоніях не в останню чергу залежали від належності колоністів до тієї чи іншої релігійної конфесії. Так, визначаючи, що будувати раніше — школу чи церкву, меноніти та лютерани віддавали перевагу першій, а католики — другій. Духовні особи намагалися вберегти школу від нагляду з боку влади, перешкоджали спробам її русифікації й разом з тим, вони противилися й введенню в освітні програми світських предметів. Як слушно підкреслює В. Васильчук, це робилося для того, щоб зберегти колоністську школу як осередок етнічної та релігійної самобутності переселенців¹⁵.

Аналіз джерел свідчить, що в середині XIX ст. настав новий етап у розвитку шкільної освіти. У цей час німецькі колонії зміцнили економічно й у більшості з них уже побудували гарні шкільні приміщення. Зазвичай вони споруджувалися за кошти самих колоністів, і лише в окремих випадках отримували допомогу від місцевої влади. Ось як описує будівництво шкіл в німецьких колоніях російський дослідник А. Забелін: «...як тільки кілька десятків сімей колоністів селяться на близькій відстані, зразу ж влаштовують складчину, будують будинок, наймають вчителя і відкривають школу»¹⁶.

Слід зазначити, що з школою громада будувала й будинок для вчителя. Земельні ділянки, на яких були побудовані школи, в першій половині XIX ст. належали до майна церков. Тільки у другій половині XIX ст. вони стали вважатися власністю всієї колонії. Кошти на утримання шкіл формувалися з відрахувань сільських громад, внесків просвітницьких закладів та пожертвувань приватних осіб. Пошуком педагога займалася релігійна громада, яка запрошувала до школи вчителя та підписувала з ним контракт. Вона ж визначала перелік предметів, які мали вивчатися дітьми. Так тривало до появи у 1891 р. циркуляра міністра народної освіти, який наказав інспекторам народних училищ самим підбирати вчителів для колоністських шкіл¹⁷.

Підбір вчителя часто ставав найважчою справою в організації роботи школи в колонії. На цю посаду запрошували як своїх, найбільш освічених колоністів, так і емігрантів з Німеччини. Нерідко поселенці направляли на навчання до Німеччини, Швейцарії талановиту молодь, яка, здобувши там необхідну освіту, поверталася до колонії. Кожний призначений або запрошений зі сторони вчитель проходив випробування перед місцевим церковним керівництвом на предмет його відповідності вимогам громади за рівнем знань, моральних якостей і віросповіданням.

Як уже зазначалося колоністські громади самостійно утримували свої школи та оплачували працю вчителів. Зокрема, кожному педагогу з общинних земель виділявся орний наділ, сінокіс та пасовище для худоби. Крім цього, кожний колоніст щорічно передавав школі одну міру пшениці, жита й інші продукти харчування. Опалення й освітлення шкільного приміщення також здійснювалися за рахунок громади¹⁸.

Аналіз джерел свідчить, що поступово в німецьких колоніях Правобережжя склалася струнка шкільна система. Зокрема,

8-річну школу до конфірмації відвідували хлопчики і дівчатка віком від 7 до 14 років. Навчальний рік у них тривав з 1 вересня до 15 травня, але фактично діти навчалися з жовтня по березень, що було зумовлено їхньою допомогою батькам у період сільсько-господарських робіт. Потрібно зазначити, що вчителі намагалися боротися з пропусками занять учнями. Для цього в 1841 р. керівництво колоній Півдня затвердило «Правила відвідування сільських шкіл і дитячого навчання», які зобов'язували батьків відправляти своїх дітей до школи на навчання згідно зі встановленими термінами, вести облік відвідування ними уроків, а неділями — на читання Катехізису або урок Закону Божого. Вчителі ж мали вести суворий облік відвідування усіх учнів. Прізвища відсутніх передавалися керівникам колонії. Якщо причина відсутності учня на уроках була не поважною, то його батьки каралися штрафом (за кожний пропуск занять без поважної причини вони повинні були платити 3 копійки сріблом). Гроші стягувалися до шкільної каси і використовувалися на придбання підручників, заохочення старанних учнів, проведення дрібного ремонту шкільних приміщень тощо. Якщо батьки були не в змозі заплатити штраф, то керівництво могло замінити його громадськими роботами¹⁹.

Аналіз джерел свідчить, що в колоністських школах тривалий час не було єдиних освітніх програм і кожний вчитель самостійно визначав що та в якому обсязі вивчати. Крім того, на навчальний процес негативно впливали насаджування в школах палочної дисципліни та використання учителями застарілих методів навчання, які були притаманні школам Німеччини ще в XVII столітті, а саме — механічне заучування релігійних текстів. При цьому влада, як місцева так і центральна, фактично ніяк не впливала на роботу німецьких шкіл. Ситуація змінюється у 70–80-ті рр. XIX ст., коли царизм розпочинає активний наступ на національні меншини імперії. Суть нової політики щодо них чітко окреслив міністр народної освіти Д.Толстой, який у 1870 р. заявив, що «кінцевою метою упокорення усіх іногородців, які мешкають у межах нашої Вітчизни, безумовно повинно стати обрусіння і злиття з російським народом»²⁰. Важливим напрямом нових дій влади щодо німецьких колоністів стає розробка та реалізація комплексу заходів щодо повного підпорядкування німецьких шкіл державним органам влади, русифікації їхнього навчального процесу.

Фактичним початком реалізації нової політики щодо німецької освіти на Правобережжі стала вказівка царського уряду про

вивчення стану шкільної справи в німецьких колоніях Волині. Регіон було обрано неспроста, адже саме тут була зосереджена переважна більшість колоністів Правобережної України. Виконання цього розпорядження було покладене на інспекторів Київського навчального округу, які на початку 80-х рр. розпочали вивчення стану німецької освіти в колоніях Волинської губернії. Результатом цієї роботи став висновок, що «...школи у Волинській губернії знаходяться у повному підпорядкуванні лютеранським пасторам. Навчання в них проходить німецькою мовою. Російській грамоті стали навчати лише останнім часом і то тільки формально. Німецькою мовою навчання проходить навіть в тих школах, де діти нею зовсім не говорять, як, наприклад, в колонії Олекшичі Луцького повіту. Спілкування пасторів зі шкільними вчителями також відбувається німецькою мовою. Усі інструкції для шкіл колоній в Луцькому повіті також друкують німецькою мовою»²¹. Зрозуміло, що такий самий стан справ був і в німецьких колоніях Київщини та Поділля. Це викликало занепокоєння російського самодержавства. Його результатом стала поява 8 жовтня 1887 р. імператорського указу, за яким усі іноземні школи на території південно-західних губерній імперії, в тому числі й німецькі, були виведені з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ і передані у відання Міністерства народної освіти. Крім того, всі навчальні програми національних шкіл потрібно було переробити на загальноросійський кшталт. У німецьких школах запроваджувалося обов'язкове вивчення російської мови²².

С.-Петербург розумів, що реалізувати положення цього указу буде не просто, адже колонії були розкидані на значній території і зв'язок з ними був дуже поганим. До того ж, місцева влада навіть не мала повного реєстру не лише шкіл, а й самих колоній. Для ліквідації цієї прогалини у 1888 р. чиновники Київського навчального округу розпочали перепис німецьких приватних шкіл. Він показав, що найбільше таких освітніх закладів було на території Волинської губернії — 302²³. На нашу думку, це можна пояснити тим, що там проживала найбільша на Правобережжі кількість німців. Проте ці дані були далеко не повними й значна кількість німецьких шкіл не потрапила до офіційного реєстру. На це, зокрема, вказує хоча б те, що лише на Волині у 1883–1884 рр., за приблизними підрахунками, нараховувалось 879 німецьких поселень. Знаючи ставлення колоністів до школи, можна припустити, що в 2/3 усіх колоній були свої школи. Таким чином, на Волині

наприкінці 80-х рр. могло функціонувати близько 500 німецьких шкіл. Такі ж нехитрі підрахунки зробили й освітянські чиновники та продовжили роботу з виявлення цих навчальних закладів. Для цього були задіяні кращі чиновники з інспекції Київського навчального округу.

Поряд із цим в губерніях Правобережної України було проведено реформування самої структури німецької освіти. Суть змін яскраво видно на прикладі Волинської губернії, де було створено п'ять навчальних районів²⁴.

Іншим напрямом русифікації німецьких шкіл Правобережжя стала «боротьба з учителями-іноземцями» та заміна їх на росіян. Так, у 1885 р. попечителю Київського навчального округу було рекомендовано видати розпорядження про негайне усунення від роботи в німецьких колоніях іноземних підданих. Цю пропозицію висловив начальник Південно-Західного краю генерал-ад'ютант О. Дрентельн, заявляючи, що дозвіл іноземним підданам хоча б і тимчасово викладати у школах іноземних поселенців Південно-Західного краю у жодному разі не відповідає ані політичним інтересам цього краю, ані намірам уряду на тісніше з'єднання його з іншими частинами імперії, тому необхідно взагалі усунути іноземців від викладання у названих школах. Керуючись цими настановами, чиновники Київського навчального округу перевірили вчительський корпус німецьких шкіл краю, їхній вплив на поширення російської мови в колоніях і прийшли до висновку, що вони зовсім не володіли російською мовою, але вільно розмовляли польською. Зрозуміло, що в таких умовах не могло бути й мови про активне використання російської мови в колоніях. Як наслідок, німецькі колоністи досить байдуже ставилися до вивчення дітьми російської мови, вважали її для себе абсолютно зайвою. Отримавши такі результати, царський уряд розпорядився, щоб у 3-річний термін німецькі вчителі перейшли на викладання російською мовою. Разом з тим керівництво Київського навчального округу 6 березня 1889 р. звернулося до Міністерства народної освіти з клопотанням про дозвіл німецьким юнакам (не молодшим 17 років) вступати до міських двокласних училищ і учительських семінарій, щоб вони могли після закінчення працювати в німецьких школах вчителями. 27 березня 1889 р. міністр народної освіти дав на це свій дозвіл. Попечитель Київського навчального округу звернувся до пасторів з проханням подати списки дітей поселенців, які могли б поступати до учительських семінарій і міських училищ²⁵.

На початку 90-х років XIX ст. русифікація колоністських шкіл посилилася. Чинovníки Київського навчального округу рекомендували своєму керівництву «закрити німецькі школи зі старими традиціями і звичаями, а відкрити нові з російським народним вчителем»²⁶. Попечитель округу підтримав своїх підлеглих і запропонував Міністерству народної освіти провести реформу німецьких колоністських шкіл. Суть її зводилася до наступного: керівництво та управління школою повинно бути зосереджено в руках одного інспектора; на посаду вчителів мали призначатися тільки особи, які мали російське підданство і свідоцтво на право викладання у молодших класах; вчителя потрібно звільнити від обов'язків кістера, якому надавалося тільки право викладати Закон Божий (цим вчитель ставав повністю незалежним від пастора); викладання усіх предметів мусить проводитися за програмою однокласних народних шкіл російською мовою, тільки викладання Закону Божого може проводитися кістером німецькою мовою; матеріальне забезпечення школи і вчителя мусить бути незалежним від громади; стягнення сум на утримання німецьких шкіл потрібно змінити, а саме — колоністи мусять здавати місцевим фінансовим органам поземельний збір на утримання шкіл (на зарплату вчителю, школу, опалення, освітлення, ремонт шкільного приміщення)²⁷.

Законодавче оформлення реформи німецької освіти в Російській імперії розпочалося в 1890 р., коли в листопаді світ побачив царський указ про обов'язковий перехід німецьких шкіл на викладання предметів, за винятком Закону Божого, російською мовою. Більш жорстким ставало й ставлення до самих учнів. Зокрема, було дано вказівку про виключення зі шкіл тих учнів, які ігнорували уроки російської мови. Контроль за реалізацією цих положень було покладено на інспекторів Київського навчального округу. Крім того, вони і далі вивчали якість викладання вчителями предметів у німецьких школах і наявність у них свідоцтв на право працювати у навчальних закладах²⁸. У жовтні 1892 р. вийшов циркуляр про управління народними училищами Волинської губернії. У ньому визначалися умови допуску до роботи народним вчителем у німецьких колоніях. За цим документом бажані мусили мати: паспорт, який би засвідчував їхнє російське громадянство; метричне свідоцтво; посвідчення інспектора про допуск до роботи вчителем; свідчення пастора, яке підтверджувало б знання вчителем Закону Божого²⁹.

Поряд із проведенням організаційних змін чиновники активно продовжували процес русифікації вчителів німецьких шкіл.

Для цього в 1892 р. керівництво Київського навчального округу вирішило організувати для них під час літніх канікул спеціальні курси з вивчення російської мови. Вони мали працювати при народних училищах у регіонах найбільшої концентрації німецького населення. Перші такі курси були створені на Волині в Барашівській, Горошківській, Ушомирській і Пулинській волостях Житомирського повіту та Андріївці, Смільчино, Новоград-Волинського повіту. Заняття в них проводилися щоденно і були направлені на вивчення таких підручників, як «Русская речь» і «Родное слово»³⁰.

У 1892 р. керівництво Київського навчального округу затвердило кілька постанов, що регламентували навчальний процес у німецьких школах. За ними учні повинні були поділятися на такі групи, як молодша, середня, старша. Навчання мало тривати 5 уроків. У двокласних школах обов'язково вивчали Закон Божий, російську мову з чистописанням, історію Росії, географію, природознавство, креслення³¹. При цьому було чітко визначено, коли який урок можна було проводити. Першим уроком за традицією мав бути Закон Божий. На другому уроці учні повинні були вивчати арифметику. На третьому і четвертому — писали диктанти з російської мови, вивчали чистописання. На п'ятому (останньому уроці) більшість груп проводили співи, самостійні заняття³².

У травні 1893 р. вийшов циркуляр про негайне занесення до навчального процесу лютеранських шкіл вивчення російською мовою молитви за «Государя Імператора». Для цього в кожному німецьку школу було відправлено примірник цієї молитви. Вона була надрукована на великому форматі та мала бути у кожній класній кімнаті на видному місці. У той же час Міністерство народної освіти і надалі посилювало контроль за надходженням книг до шкіл німецьких колоній. Рідною мовою учням дозволялося використовувати лише підручник для початкових класів з читання «Deutsche Lesebuch für Elementar-Schulen», який був підготовлений німецьким шкільним інспектором Х. Бьоном³³.

Слід зазначити, що німецькі школи Правобережної України не були закриті для місцевого населення. Аналіз джерел свідчить, що непоодинокими були випадки, коли в лютеранських школах навчалися діти українських селян. Так, група батьків села Радичі Житомирського повіту Волинської губернії виявила бажання, щоб їхні діти навчалися в школі німецьких колоністів. Попечитель Київського навчального округу не заперечував, але висунув ряд умов. Серед них: учитель повинен бути тільки особою російського

походження та православного віросповідання; місцева колонія мала забезпечити утримання православного священика³⁴.

Активні дії російської влади щодо русифікації німецьких шкіл Правобережної України викликали опір частини колоністів, колоністських пасторів, з яким влада активно боролася. Так, у 1890 р. поліція завела справу про «неприємне ставлення пастора Вазеля до заходів, які здійснює російський уряд щодо послаблення національної відокремленості німецьких поселенців»³⁵. Начальник Волинського головного жандармського управління 7 лютого 1897 р. писав до Києва, що Володимир-Волинський пастор Гесс звільнив вчителя російської мови Водзинської колонії й «був гальмом у навчанні німецьких колоністів Володимир-Волинського повіту», тобто відкрито виступив проти русифікації німецького населення краю³⁶. Зібраний матеріал свідчить, що влада жорстоко карала тих, хто виступав проти такої політики С.-Перербурга. Їх, як правило, виселяли з насаджених місць. Так, у 1892 р., згідно з рішенням волинського губернатора, були примусово вислані за межі губернії поселенці колоній Антонівка та Кутлі Рівненського повіту Г. Вільде і Х. Шильке з сім'ями, які публічно протидіяли викладанню російської мови в колоністських школах і «підбурювали до цього інших колоністів»³⁷.

Поряд із насадженням в уже існуючих німецьких школах нових навчальних програм, спрямованих на русифікацію дітей колоністів, підпорядкуванням місцевій адміністрації їхніх учителів царизм почав відкривати в колоніях державні навчальні заклади, які повністю залежали від влади. Одна з перших таких шкіл була відкрита на початку 70-х рр. XIX століття в колонії Анета на Волині й мала вона статус однокласного народного училища. У ній навчалося 30 хлопчиків і 22 дівчинки. Викладання в училищі велося німецькою та російською мовами³⁸. Досить активно ця практика застосовувалася в колоніях, де мешкали баптисти, яких влада об'явила «шкідливою сектою» й розпочала активну боротьбу з «насадженням на Правобережжі баптизму». Загальновідомо, що всі баптисти були грамотними і в кожній їхній колонії працювала школа. Точних даних про кількість баптистських шкіл влада не мала, оскільки сектантів переслідувала поліція, то досить часто вони створювали їх нелегально або ж навчали дітей самостійно.

У 1887 р. з метою припинення насаджування баптизму С.-Петербург наказав закрити виявлені поліцією школи, в яких навчалися діти баптистів. Як наслідок, значна їхня частина припинила

своє існування. В 90-х роках XIX ст. громади баптистських колоній почали просити місцеву владу відкрити у них «міністерські школи». Так, у 1894 р. баптисти колонії Нова Житомирського повіту Волинської губернії вирішили відкрити в себе Міністерське народне училище. Для його розміщення вони побудували великий будинок. Царський уряд дав на це свою згоду і 3 жовтня 1896 р. в присутності головного губернського інспектора Лубенця, трьох духовних наставників, а також представників з інших німецьких колоній воно було відкрите. Після цієї події баптисти інших колоній краю також почали клопотати про відкриття в них таких навчальних закладів.

Згодом такі навчальні заклади почали відкривати в інших колоніях. Так, у 1899 р. державне двокласне училище було відкрито в колонії Стара Рудня Пулинської волості Житомирського повіту. На його утримання з казни щорічно виділялося 1160 руб., від колоністського товариства надходило ще 680 руб. Тут навчалось 93 хлопчики і 54 дівчинки. Вчителями були росіяни, лише Закон Божий викладав німець Шнідтке. Схожі навчальні заклади відкривалися і в інших колоніях³⁹.

В умовах збільшення кількості німецьких шкіл у колоніях Правобережної України наприкінці XIX століття відчувалася нестача кістерів, які викладали в них Закон Божий, і тому німецькі переселенці почали клопотати перед владними структурами про можливість відкриття спеціальних навчальних закладів, де б їх готували. С.-Петербург вирішив відгукнутися на ці прохання. В червні 1904 р. вийшло розпорядження Міністерства народної освіти, яке дозволило відкривати в місцях масового проживання німецьких колоністів євангельсько-лютеранські кістерські класи. Один з перших таких класів було відкрито на Волині в колонії Стара Буда. Завідував ним викладач Закону Божого пастор Гаймтальської релігійної громади Б.Грундштрам, російську мову викладав М. Козел. Кістерський клас розміщувався в окремому будинку⁴⁰.

Потрібно відмітити, що російська влада, прагнучи відвернути німецьку молодь від своєї національної школи, лібералізувала умови їхнього навчання в державних навчальних закладах. Зокрема, в 1898 р. керівництво Київського навчального округу видало циркуляр, який дозволяв приймати до міських двокласних училищ дітей німецьких колоністів⁴¹.

Аналіз джерел свідчить, що наприкінці XIX — на початку XX століття негативну позицію щодо власне німецьких шкіл

у Правобережній Україні займала не лише центральна та місцева влади, а й певні кола громадськості. Найактивнішу участь в антинімецькій політиці брали члени Панслов'янського союзу, які в центральних виданнях «Правительственный вестник» і «Русь» друкували матеріали про небезпеку «тевтонського засилля» в Південно-Західному краї⁴². Не залишалася поза їхньою увагою й система навчання, що існувала в німецьких колоніях. Особливе роздратування в цих критиків викликало те, що кожне таке поселення мало свою школу. В одних центральних газетах писали: «...на Волині 50% усіх шкіл німецькі при тому, що частка німців у загальній кількості населення становить лише 10 відсотків»⁴³. Інші, щоб налякати простих громадян, приводили порівняльні дані про кількість німецьких і російських шкіл у Волинській губернії по окремих повітах, яка була явно не на користь останніх. Так, в Житомирському повіті наприкінці XIX століття нараховувалося 83 німецькі школи й 28 російські, в Новоград-Волинському, відповідно, 71 і 22, в Луцькому — 52 та 22, Рівненському — 32–15⁴⁴. При цьому читачам нав'язувалися твердження про німецьку експансію в Південно-Західному краї, й особливо на Волині, яка загрожує самому існуванню імперії.

Дослідження регіональних газет свідчить, що схожі публікації наприкінці XIX — на початку XX століття з'являлися й на сторінках губернських газет Правобережної України⁴⁵.

Проаналізований вище матеріал свідчить, що у житті волинських німців шкільна освіта займала значне місце. Вона формувалася на традиціях класичної німецької школи, і цей процес пройшов кілька етапів. Найбільш складним був перший, коли переселенці, незважаючи на відсутність значних матеріальних можливостей і браку вчителів, усе ж відкривали у своїх колоніях початкові школи. Наступний етап, який розпочався в середині XIX ст., був значно продуктивнішим. У цей час економічно зміцнілі німецькі громади змогли більше коштів і часу виділити на будівництво шкіл, підбору вчительських кадрів. Третій етап розпочався у 80-х рр. XIX ст. і був пов'язаний з активною русифікаторською політикою царизму.

З самого початку появи німецьких поселенців на Волині російська адміністрація намагалася підпорядкувати собі систему їхньої освіти. Особливо інтенсивно цей процес проходив наприкінці XIX — на початку XX ст. У цей час німецькі школи були повністю підпорядковані Міністерству народної освіти. В них ввели

обов'язкове вивчення російської мови, нею ж повинні були викладати усі інші предмети, за винятком Закону Божого. Влада провела «ревізію» вчителів і тих, хто, на думку чиновників, не відповідав необхідним кваліфікаційним, ідеологічним вимогам, було звільнено. Для підготовки «благонадійних» вчителів місцева адміністрація відкривала спеціальні курси. В руслі цієї ж політики потрібно розглядати закриття в колоніях старих і відкриття там російських, державних шкіл.

Однак результативність такої політики була незначною. Колоністи не шанували російську мову, її вивчення в школах зазвичай мало формальний характер і досить часто учні не володіли нею, що яскраво проявилось під час призову німецьких юнаків до царської армії, коли виявилось, що багато з них не знали російської мови⁴⁶. Це свідчить, що русифікаторська політика царизму не давала бажаних результатів. Більшість німецьких колоністів і надалі байдуже ставилася до викладання предметів російською мовою, віддаючи перевагу своїй рідній. При цьому традиційні колоністські школи продовжували навчання значної кількості німецьких поселенців. Це яскраво засвідчили результати перепису 1897 р.⁴⁷.

¹ Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні: 60-ті роки XVIII ст. — 1917 р. // Укр.іст.журн. — 1990. — № 9; Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. — 1993. — № 1, 2, 3/12; 1994. — № 1, 2, 5/12; Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995; Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К., 2004 та ін.

² Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). — Тернопіль, 1999; Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII — на початку XX століття: політико-правовий аспект. — Житомир, 2004; Костюк М.П. Землеробство німецьких колоністів Волинського Полісся (друга половина XIX — початок XX ст.) // Народознавчі зошити. — 1995. — № 6.

³ Васильчук В.М. Розселення німців в Україні в кінці XVIII — на початку XIX століття // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — 2001. — Вип. 5. — С. 111.

⁴ Клаус А. Сектаторы-колонисты в России // Вестник Европы. — СПб., 1868. — Т. 4. — С. 263.

⁵ Там само.

⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряжённой Императорским русским географическим обществом. Юго-Западное отделение. Материалы и исследования / Собр. П.П. Чубинским. — Б.м, б.г. — Т. 7. — С. 298.

- ⁷ Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. — Б. м., б. г. — С. 2.
- ⁸ Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. — 1917 р.) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9. — С. 24.
- ⁹ Див.: Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К., 2004. — С. 54–59; Поліщук Ю., Суліменко О. Назв. праця. — С. 120.
- ¹⁰ Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам). — М., 1909. — С. 46.
- ¹¹ Клаус А. Названа праця. — С. 261.
- ¹² Goerz H. Die Molotschnaer Ansiedlung: Entstellung, Entwicklung und Untergang. — Steinbach, 1951. — S. 91.
- ¹³ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі ЦДАУК). — ф. 2083. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1–20.
- ¹⁴ Поліщук Ю. Суліменко О. Назв. праця. — С. 122.
- ¹⁵ Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К., 2004. — С. 55.
- ¹⁶ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1. — К., 1887. — С. 329.
- ¹⁷ Поліщук Ю., Суліменко О. Назв. праця. — С. 123.
- ¹⁸ Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К., 2004. — С. 55.
- ¹⁹ Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.). — Днепропетровск, 1999. — С. 149–150.
- ²⁰ Национальные школы РСФСР за 40 лет. — М., 1958. — С. 14.
- ²¹ ЦДАУК. — Ф. 442. — Оп. 617. — Спр. 114. — Арк. 2.
- ²² Пилипенко Олександр. Трудова імміграція в Україну і політика російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. // Людина і політика. — 1999. — № 3. — С. 20.
- ²³ ЦДАУК. — Ф. 707. — Оп. 296. — Спр. 111. — Арк. 13.
- ²⁴ Там само. — С. 24–26.
- ²⁵ Там само. — С. 30–34.
- ²⁶ Там само. — С. 37.
- ²⁷ Там само. — Ф. 442. — Оп. 618. — Спр. 194. — Арк. 1.
- ²⁸ Там само. — Ф. 707. — Оп. 296. — Спр. 68. — Ч. 1. — Арк. 5, 12.
- ²⁹ Там само. — Арк. 60.
- ³⁰ Там само. — Арк. 15–16.
- ³¹ Там само. — Арк. 93.
- ³² Там само. — Арк. 12.
- ³³ Там само. — Арк. 76–77, 83.
- ³⁴ Там само. — Арк. 123.
- ³⁵ Там само. — Ф. 442. — Оп. 618. — Спр. 106. — Арк. 1.
- ³⁶ Там само. — Оп. 847. — Спр. 417. — Арк. 1–3.
- ³⁷ Там само. — Оп. 690. — Спр. 252. — Арк. 1–9.

- ³⁸ Бармак М. В. Назв. праця. — С. 46.
- ³⁹ Див.: Памятная книжка народных училищ Волынской губернии на 1909–1910 гг. — Острог, 1909. — С. 19.
- ⁴⁰ Там само. — С. 45.
- ⁴¹ ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 226. — Спр. 21. — Арк. 20.
- ⁴² Neutatz D. Die «deutsche Frage» im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien (1856–1914). — Stuttgart, 1993. — S. 160.
- ⁴³ Там само. — С. 118.
- ⁴⁴ Немцы на Волини // Русский вестн. — СПб., 1890. — Т. 5. — С. 290.
- ⁴⁵ Див.: Волинь. — 1892. — № 49.
- ⁴⁶ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 701. — Спр. 352. — Арк. 1–11.
- ⁴⁷ Див.: Первая всеобщая перепись населения. — Т. VIII. — С. 84–85; Т. XVI. — С. 86–87; Т. XXXII. — С. 98–99.